

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Ismeretlen régi magyarországi nyomtatványok emléke a XVI. századból. Debreceni Ember Pál (†1710) *Historia Ecclesiae* c. műve¹ máig egyik legfontosabb forrása a magyarországi protestáns egyháztörténetnek. Ember Pál nagy filológiai felkészültséggel dolgozott. Gyakran hivatkozott korabeli nyomtatványokra, különböző kiadványokra, köztük számos olyan dokumentumra, amelyek az ő kezében még megfordultak, ma már azonban nem találhatók. Ezért ha hivatkozásait, utalásait szembesítjük a ma ismert könyvanyaggal, feltételezhető, hogy e szembesítés ma már teljesen ismeretlen nyomtatványok emlékével gazdagítja bibliográfiai ismereteinket.

Próbaképpen azokról a munkákról kíséreltük megállapítani, hogy nyomtatott művek voltak-e, amelyeknek kiadását Ember Pál az „edo 3” ige valamelyik alakjával jelölte.

Lássunk néhány példát: „...quas...placet exhibere Latine ex Hodego (vernacula scripto et Claudiopoli edito) p. m. Stephani Tholnai”² (= RMK I. 1236).

„Opposita ei est confessio de mediatore generis humanis Jesu Christo...a Casparo Helto...Edita est confessio Wittebergae Ann. MDLV”³ (= RMK III. 432).

„Edita tunc est Apologia Bartphensis pro formula Concordiae”⁴ (= RMNY 576).

„Petrus Beregszaszi Varadiensis Ecclesiae antistes eodem aetate varias ac varias de et super ista Kalendario Gregor. disputationes et digladiationes habuit cum Jesuitis Claudiopolitanis, Wolphgango Serechio Germano et Stephano Aratore Hungaro. Extant aliquot eius tractatus Basileae fidei cura ceber. Grynaei editi...”⁵ (= RMK III. 759).

„Distingui tamen hic Emericus ab alio Emerico Katona itidem Uyfalvino debet, cujus elogium et scripta succinte sunt delineata a Davide Pareo, theologo Heidelbergensi, post praefationem tractatus posthumi ab eo editi, De patrum, conciliorum, traditionum auctoritate circa fidei dogmata...”⁶ (=RMK III. 1095).

E példák azt mutatják, hogy Debreceni Ember Pál az „edo 3” igét következetesen a nyomtatásban való kibocsátás jelölésére használta. Az e szóval jelölt művek nyomtatott kiadása ma is minden esetben megtalálható.

¹ LAMPE, Fridrich — (DEBRECENI EMBER PÁL): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania...* Trajectae ad Rhenum 1728.

² I. m. 57.

³ I. m. 106.

⁴ I. m. 331.

⁵ I. m. 332.

⁶ I. m. 344. További példákat is említhetnénk a 226. lapon a *Corpus et Syntagmate confessionum fidei*. Genève 1612 c. hitvallásgyűjteményt, a 390. lapon pl. a *Historia revelationum C. Kotteri, C. Panatoviae, N. Drabicii, et que circa illas variae acciderunt*. H. n. 1695 című művet, a 446. lapon RMK I. 1173-at írta le hasonlóképpen Ember Pál.

Csupán néhány zsinati kiadvány megjelenését nem igazolják máig fennmaradt példányok. Vizsgáljuk meg ezért közelebbről, időrendben haladva a különböző zsinatok iratairól szóló beszámolókat, amelyekben az „edo 3” szó előfordul.

Az 1557. évi kolozsvári zsinatról nem Ember Pál, hanem Lampe tudósított: „Iste vero etiam postquam disputationes detractaret, haereseos damnatur a vehementio zelo pastorum Lutheranorum. Confessio deinde de Coena Domini editur et publice decernitur” (= RMNY 143)⁷.

Egri Lukácsnak és Károlyi Gáspárnak az 1566. évi gönci zsinaton lezajlott vitáját Szilágyi Benjámín István synodaliai alapján ismertette Ember Pál: „Propositiones Lucae Agriensis, quas tunc primum edidit, cum suum virus adversus divinitatem Filii evomere inciperet in Synodo A. 1566 22 Jan. et seqq. celebrata Göntziensi”⁸.

E propositioknak és a vita további iratainak, amelyeket Ember szintén közölt, korabeli kiadását nem ismerjük. Ember a címet és a szöveget is szó szerint Szilágyi kéziratából vette át.

Az 1566. évi tordai zsinaton kiadott hitvallásról a következőket olvashatjuk:

„Synodus in Transylvania Thordae congregata, Anno 1566. 15 die Martii, in qua ministri Ecclesiarum Ungaricae nationis nonnulli impiam de Trinitate confessionem ediderunt, praeunte Georgio Blandrata et Francisco Davidis”. A hitvallás szövegét a következő címmel közölte Ember: „Capita consensus doctrinae de vera Trinitate ministrorum Thordae congregatorum 15 die Mart. 1566.”⁹

E confessio nyomtatott kiadásáról sem tudunk.

Ugyancsak megtaláljuk Embernél az 1566. évi vásárhelyi zsinaton kiadott hitvallás szövegét: „Articuli Christiani consensus de Sancta Trinitate editi a pastoribus Ungaricarum Ecclesiarum in Transylvania in Synodo Vasarhelina Anno Christi 1566. 19. Mai. Hierem IV. Novate vobis novalia et nolite seminare inter spinas”¹⁰.

Ezekből az articulusokból nyomtatott példány nem maradt ránk, megjelenésüket azonban meggyőző érvek alapján feltételezte Kathona Géza¹¹ (= RMNY 214).

Az 1567. évi debreceni zsinaton alkotott egyházi törvényekről így tudósított Ember:

„Editi sunt hoc Anno articuli ex Verbo Dei et lege naturae compositi, ad conservandam politiam ecclesiasticam et conformandam vitam Christianam jurisdictionemque ecclesiasticam in Ungarica natione, qui apud nos vulgo maiores vocantur et sunt numero LXXIV. impressi primum Debrecini anno 1567 per Michaelem Török in 4-to” (= RMNY 226).¹²

Ugyanezen a zsinaton egy hitvallást is elfogadtak, amelyet Ember a különböző hitvallásokról szóló rövid beszámolójában említett meg: „Preaterea in Debrecini in Hungaria edita et impressa est Confessio una cum articulis quibusdam anno D. 1567 1. septemb., et inscripta serenissimo principi et domino Johanni II. . .”¹³ (= RMNY 228).

Az 1591. évi nagykárolyi zsinat tárgya a naptárreform volt.

⁷ I. m. 111. E rész szögletes zárójelben áll. Mint Ritoók Zsigmondné megállapította, Ember Pál eredeti kéziratában a szögletes zárójelbe tett részek nem szerepeltek. (MKsz 1973. 368.)

⁸ I. m. 138.

⁹ I. m. 147–148.

¹⁰ I. m. 159.

¹¹ MKsz 1965: 267.

¹² LAMPE: I. m. 162–163.

¹³ I. m. 126.

„Postquam Kalendarium Gregorianum octodecim comitatum cis et ultra Tibiscanorum et Baroviensium pastores ultra decennium communibus votis impugnassent, tandem in synodo Karolina A. 1591. 10. Febr. celebrata, generalem contra illud protestationem ediderunt sub hoc titulo: *Judicium ecclesiarum ex verbo Dei in Hungaria reformatarum quo rationes solidae redduntur, quo minus Gregorianum Kalendarium in ecclesia acceptari possit in synodo Karolina habitum Anno 1591 10. Febr.* (Prostat apud me integer iste tractatus synodalis.)¹⁴

E vitairat nyomtatott példányát ma nem ismerjük.

A felsorolt példák azt mutatják, hogy a zsinati kiadványok esetében az „edo 3” szó önmagában nem jelenti feltétlenül a nyomtatásban való kibocsátást. Az eddig kialakult képhez hozzátehetjük, hogy azoknak a zsinati iratoknak, amelyekről szóló beszámolójában Ember nem használta az „edo 3” szót, nyomtatott kiadásuk nem ismert,¹⁵ ezért, bár Debreceni Ember Pál szóhasználatában különben az „edo 3” következetesen nyomtatott művekre utal, teljes bizonyossággal mégsem állíthatjuk, hogy az itt felsorolt valamennyi zsinati kiadvány megjelent nyomtatásban, de az egészen bizonyos, hogy az „edo 3” ige ezekben az esetekben is olyan műveket takar, amelyeket a közzététel és a kinyomtatás igényével állítottak össze, arra készítettek elő. Ismerve a kor nyomdai lehetőségeit és elvárásait, megalapozottan feltételezhetjük, hogy ezek az iratok többségükben valóban meg is jelentek, s Debreceni Ember Pál ismerhette még példányukat, vagy esetleg olyan kézírati másolatból dolgozott, amely nyomtatott példányról készült.

Ezek alapján a következő művek megjelenését feltételezzük kiegészítés képpen az RMNY XVI. sz-i anyagához.

S 214 A

<Capita consensus doctrinae de vera Trinitate ministrorum Thordae congregatorum 15. die Mart 1566. [Kolozsvár 1566.]>

XVIII. századi adat alapján feltételezhető Unitárius hitvallás.

E mű megjelenésére Debreceni Ember Pál feljebb idézett szavai alapján következtethetünk. Az erdélyi református egyház 1566. évi, Blandrata György és Dávid Ferenc által vezetett zsinata fogadta el a háromszakaszos unitárius jellegű hitvallást. Tartalmát Kathon Géza elemezte.¹⁶ Szövegét Ember Pál művéből ismerjük.¹⁷ E hitvallás kinyomtatása azért is valószínű, mivel mind Dávidéknak, mind Meliuséknak szembevetendő az a törekvése, hogy az általuk tartott zsinatok iratait nyomtatásban is megjelentessék. Minden bizonnyal Heltai sajtója alól látott napvilágot e munka is, ugyanúgy mint a Heidelbergi Káténak unitárius jellegű változtatásokkal megjelent 1566. évi kolozsvári kiadása is (= RMNY 215).

S 658 A

<Judicium Ecclesiarum ex Verbo Dei in Hungaria reformatarum quo rationes solidae redduntur, quo minus Gregorianum Kalendarium in Ecclesia acceptari possit in Synodo Karolina habitum Anno. 1591. 10 Febr. [Debrecen 1591.]>

¹⁴ I. m. 331.

¹⁵ I. m. pl. 98., 104., 105., 133. stb. kivétel, természetesen ha pontos impressum adatokat közölt Ember, mint pl. a csengeri zsinat hitvallásáról: „Confessionem exhibuerunt et declarent... et si serius demum A. Dom. 1570 typis mandata et excussa sit ista confessio Debrecini ab Andrea Lupino.” 109. l. (Debreceni úgy vélte, hogy e zsinatot 1557 vagy 1558-ban tartották, azonban minden bizonnyal 1570-ben ült össze.)

¹⁶ KATHONA Géza: A Heidelbergi Káté deformálódása az antitrinitarizmussal vívott harcokban. = *Studia et Acta Ecclesiastica*. I. Bp. 1965. 95–96. Ezenkívül lásd még: ItK 1967. 486–492., PIRNÁT Antal; és 1969.: 697–699, KATHONA Géza.

¹⁷ Lampe: I. m. 147–148.

XVII–XVIII. századi adat alapján feltételezhető református vitairat. IX. Gergely pápa 1582. évi naptárreformjának mind a keleti, mind a protestáns egyházak hevesen ellenálltak. Az új naptárnak a pápa által elrendelt bevezetésétől ugyanis autonómiájukat féltették. A magyarországi reformátusok is tiltakoztak ellene. Ennek volt egyik állomása az 1591. évi nagykarolyi zsinat. A zsinat összeülését közvetlen előzménye az volt, hogy Magyarország után¹⁸, 1590-ben Erdély is törvénybe iktatta az új naptár használatát:

„Az új kalendáriumot . . . mi is bevettük és országul acceptáljuk, ilyen conditioval hogy semmiben a medgyesi generalis gyűlésben végzett articulosoknak ne derogáljon, és, hogy evvel élésüknek ideje a jövőndő nagy karácsony napján kezdhessék.”¹⁹

E törvényekre lehetett válasz a nagykarolyi zsinat tiltakozása.

Debreceni Ember Pál, akinek kezében volt a mű egy példánya, nem jelölte meg a nyomtatás helyét, ezért valószínű, hogy az a kiadványon nem is szerepelt. Ennek oka feltehetően az volt, hogy mind Magyarországon, mind Erdélyben törvénybe iktatták már az új kalendárium kötelező használatát. Így az tűnik legvalószínűbbnek, hogy a protestatio Debrecenben jelent meg.

E vitairat szövege Szilágyi Benjámín István kéziratos synodáliából ismert. Bár Ember Pál számos adatot e kéziratból merített, mégsem valószínű, hogy a protestatiót ebből közölte, mert egyrészt nem hivatkozik rá, mint más esetekben, másrészt rövid híradása két helyen is eltér a kézirattól. Ő ugyanis 19 dioceseset sorol fel, akik aláírták a protestatiót, a kéziratban viszont 20 dioecesis neve szerepel,²⁰ ezenkívül Ember szerint a második aláírás Abauyvariensis, Szilágyinál viszont Uyvariensis alak áll.

Egri Lukács tételeinek kinyomtatása kevésbé valószínű, mivel Debreceni világosan megírta, hogy azokat Szilágyi kéziratából ismerte, s nem is valószínű, hogy az Erdélytől 1566-ban már távol élő Egri Lukács unitárius jellegű propositioinak kinyomtatására Károlyi Gáspár és Melius Juhász Péter közelében akadt volna nyomdász. Ennek ellenére sem zárhatjuk ki azonban teljes bizonyossággal a tételek nyomtatott formában való terjesztését sem.

* * *

XVI. századi nyomtatványaink teológia-történeti elemzése alapján a ma ismertnél több prédikációs kötet, iskolai tankönyv és vitairat felbukkanását várhatjuk. Különösen a prédikációs kötetekkel kapcsolatban mutatkozik fehér folt. 1570 és 1600 között eddigi ismereteink szerint református részről kifejezett ígéhirdetés nyomtatott formában csak Károlyi Pétertől és Decsi Istvántól jelent meg, a két szerzőtől összesen három prédikációgyűjtemény. Igaz, közülük kettő második kiadást is megért.²¹ Ugyanebből az időből 10 református énekeskönyv, 8 káté, 9 dogmatikai jellegű mű és 23 vitairat megjelenéséről tudunk.²²

¹⁸ 1588. jan. 8. 28. articulus. Kiadva: FRAKNÓI Vilmos: *Magyar országgyűlési emlékek VII. k.* Bp. 1881. 375. l.

¹⁹ SZILÁGYI Sándor: *Erdélyi országgyűlési emlékek III.* Bp. 1877. 374.

²⁰ Lampe: I. m. 331.

²¹ RMNY 277, 506, (és 560), 539, (és 865).

²² RMNY 276, 313, 343, 357, 429, 582, 640, 798, 804, 832; 308, 328, 346, 395, 525, 595, 609, 801; 347, 430, 454, 470, 525, 624, 705, 731; 277–279, 280–281, 287, 293, 300–302, 312, 329, 358, 572, 624, 641, 675, 709, 716, 756, 814, 830, 863.

Ennek a képnek az alapján a református egyház irodalmának struktúráját éppen az jellemezné, hogy a prédikáció műfaja jelentősen háttérbe szorult, sőt mintha a biblia-olvasás, bibliamagyarázat elvesztette volna a protestáns istentiszteletben betöltött központi szerepét. Ellene mond ennek azonban, hogy a reformáció felfogása szerint éppen a prédikáció az evangélium terjesztésének leghatásosabb módja. Hodászi Lukács, Károlyi Péter *Symbolum Apostolicum*ához (RMNY 865) 1600. jan. 7. keltezéssel írott előljáró beszédében pl. a következőket mondja:

„Hogy pedig meg ne fogyatkoznánk; az Ur naponként állat elő keresztyén tudós és böles tanítókat . . . az kik mind az idvesség tudomány és a mi hitünknek ágazatának a Szentírás szerint való igaz értelmét nekünk prédikálják és magyaráznak . . . Ilyeneket sokakat adott volt az Ur minékünk ezelőtt való esztendőkbén: kik mind élő beszédekkel, mind pedig írásokkal hasznosan forgolódtanak az Istennek házában, de mostan az Urban nyugosznak, neveket pedig renddel előszámálnom nem itélem, hogy szükséges legyen.”

Derecskei Ambrus is hasonlóképpen ír 1603-ban megjelent könyve bevezetésében.²³ Melius pedig egyenesen átkot mond az írni nem akaró — holott az írásra képes — prédikátorokra, restségüket egyebek közt a maradék iránt való hűtlenségnek is bélyegzi — állapítja meg Révész Imre²⁴. Az istentisztelet fogalmának protestáns értelmezése szerint pedig a prédikáció, e fontos alkotóelem, sohasem szorulhat a perifériára. Kellett tehát további prédikációs köteteknek lennie, minden biztonnyal voltak is, csak példányaikat szétolvashatták.

Szenci Molnár Albert a *Postilla Scultetia* (RMK I. 475) ajánlólevelében felsorolja azokat a református szerzőket, akiknek magyar nyelvű könyvei akkor közkezen forogtak:

„Ezt is akarom, hogy alkalmassan megláttam micsoda könyvek forogjanak a mi népeinknek kezekbe, s melyek nélkül szükölködjenek. Láttam egynehány rutalmas eretnek könyveket is; de vannak hála Istennek azok ellen szép hasznos magyar könyvek és ki-nyomtatott prédikációk is. Tudniillik Melius Péteré, Hellopeus Bálinté, Károlyi Péteré, Félegyházi Tamásé, Beregszászi Péteré, Derecskei Ambrusé, Gyarmati Miklósé: de szánandó dolog, hogy ritkány nyomtatattanak ki és igen drágán adatnak.

Magyar postillát négyet láttam: Kulcsár Györgyét, Beythe Istvánét, Bornemisza Péterét és Telegdi Miklósét . . .”

A felsorolt szerzők közül Beregszászi Péter kivételével valamennyitől ismerünk magyar nyelvű művet vagy műveket. Beregszászi Péternek azonban csak latin nyelvű munkáit tartottuk eddig számon.²⁵ Szenci azonban itt kifejezetten magyar nyelvű könyvekről beszél, megalapozottan feltételezhetjük tehát, hogy Beregszászi Péternek magyar könyve is jelent meg.

Beregszászi Lőrinc Péter (†1587) a reformáció harmadik nemzedékének egyik legképzettebb személyisége, Wittemberget megjárta diák, egykor sárospataki tanár, majd Károlyi Péter utóda a nagyváradi parókián, végül a bihari református egyházmegye

²³ RMK I. 382. „Az tanítók ez sok romlások és veszedelmek között nemcsak szorgalmatosan való tanításukkal építik a lelki Siont és Jeruzsálem templomának megrepedezett kőfalait, hanem írásokkal is, hogy így ne csak életekben hanem megholtok után is legeltetnék az Krisztus Jézusnak megfáradott és megepedett juhocskaít. Nem szidalmazhatjuk tehát az mi atyánkfiait is, kik ezekről gondoskodván, hogy tudniillik az magyar nemzetnek megholtok után is szolgálhatnának nagy szép írásokat hattanak, ki egy formában, ki másban ki egy nyelven, ki másban. . .”

²⁴ Melius igehirdetéséről = *Melios (Juhász) Péter a Szent Pál apostol levelének magyarázatja*. Bp. 1937. 5.

²⁵ RMNY 572 és RMK III. 759.

esperese. Közelebből sajnos, nem tudjuk, mi lehetett magyar nyelvű könyve tartalma. Mint már kifejtettük, e korszakból feltűnően kevés prédikációs kötetünk maradt fenn. Szenci, bár felsorolásában tanítás-, ill. vitairat szerzőt is említ, mégis elsősorban a prédikációs kötetekről beszél. Ezért gondolunk arra, hogy Beregszászi elveszett műve prédikációkat tartalmazott. Mint igen jól képzett lelkészről és egyházkormányzóról joggal lehet feltételezni, hogy vitairatain kívül befelé is épített: gyülekezeteinek prédikált és prédikációit ki is nyomatta.

A kötet megjelenésének körülményeiről sajnos semmi bizonyosat nem tudunk mondani. Legvalószínűbb, hogy lelkipásztori működésének összegezeképpen a szerző életének vége felé, tehát 1580–86 között jelenhetett meg. Ebben az időben Váradon csak ideiglenesen működött nyomda, ezért valószínűbb, hogy megjelenési helye Debrecen lehetett.

Feltételezésünket így foglalhatjuk össze:

S 525 A

⟨Beregszászi Lőrinc Péter: *Prédikációk magyar nyelven.*⟩ [Debrecen 1580–1586.]

* * *

A különböző szakterületen dolgozó kutatók közötti kooperáció a könyvtörténetben is eredményesen segítheti a kutatást. Ezért jött létre a Közép-kelet-európai Reformáció Történetének Kutatóintézete főmunkatársa és az Országos Széchényi Könyvtár RMNY csoportjának munkatársa között együttműködés, amelynek első kísérlete e rövid közlemény.

BARCZA JÓZSEF — HELTAI JÁNOS

Egy prágai turcica (Adalék az RMK III. kötetéhez). A brünni Egyetemi Könyvtár „D Mb 5” jelzetű kolligátumának 84. füzeté könyvészeti és irodalomtörténetileg egyaránt érdekes latin nyelvű hungaricát őriz: törökellenes vers- és prózagyűjteményt Johann Trenczker, morvaországi német diák tollából. Nemcsak a mű látszik ismeretlennek, de a szerző neve is aligha fordult még elő hazai könyvészeti szakirodalmunkban. Az egyébként tíz leveles, nyolcadrét alakú, évszám nélküli adligátum valószínűleg a XVI. század végén került ki egy prágai nyomdából.¹

Rövid tartalma a következő:**A1a** Címlap: *Ecloga de Turcica in miserandos Inferioris Pannoniae colonos saevitia et tyrannide eiusque causa in honorem cum autoritate tum prudentia et pietate nobilium D. coss. et senatorum inclytae reip. Iglaviens. carmine heroico conscripta a Iohanne Trenczker Iglaviensi. Cui adiecti sunt hymni et oratio contra Turcam ab ipso authore. Pragae in officina Iohannis Schumani.* **A1b** üres. **A2a**: Trenczker nyolc soros disztichona patrónusaihoz. **A2b—B2b**: *Ecloga.* **B2b—B4a** *Hymnus contra Turcam capitalem Christiani nominis hostem, versu iambico dimetro acatalecto compositus.* **B4a—C1a**: *Hymnus contra Turcam praecedenti brevior ijsdem versibus iambicis dimetris.* **C1a—C2a**: *Oratio contra Turcam hostem ( ) Christi et patriae nostrae infensissimum, ex Sacra Scriptura desumpta.* **C2b**: üres.

V. KOVÁCS SÁNDOR

¹ Mikrofilmje az MTA Irodalomtudományi Intézet Könyvtárában (Eötvös Könyvtár), MFC 33. jelzet alatt található.